

takrir: isagoci

erdem kılıç · 2 ağustos 2026 · 9 dk okuma

isagoci'ye dair

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَأَفْضَلُ الصَّلَاةِ وَأَتَمُّ التَّسْلِيمِ، عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ الْمُبْعُوثِ رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ، وَعَلَى
لِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَصَحَابَتِهِ الْكِرَامِ الْمَيَّامِينَ، وَمَنْ تَبِعَهُمْ بِإِحْسَانٍ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ. اللَّهُمَّ عَلِّمْنَا مَا يَنْفَعُنَا، وَانْقِصْنَا بِمَا عَلَّمْنَا،
وَرَدِّدْنَا عَلَّمًا يَا عَلِيمُ يَا حَلِيمُ. اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَارْزُقْنَا اتِّبَاعَهُ، وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَارْزُقْنَا اجْتِنَابَهُ، وَيَسِّرْ لَنَا وَلِلْمُسْلِمِينَ مِنْ
الْخَيْرِ أَكْثَرَ مِمَّا نَرْجُو، وَاصْرِفْ عَنَّا وَعَنِ الْمُسْلِمِينَ مِنَ الشَّرِّ أَكْثَرَ مِمَّا نَخَافُ

özellikle son dönemde, ağırlıklı olarak sosyal medyadaki çalışmaların etkisiyle islâmî ilimlere gösterilen
rağbet artmış durumda. doğal olarak bu ilimlerle ilgili farkındalık ve bilgi düzeyi de artmakta. islâmî
ilimler içerisinde müstesna bir yeri olan mantık ilmi, bu temayülden payını alan başlıca ilimlerden. yapılan
söyleşiler ve tercüme edilen eserlerle beraber ilim talebesi olmayan kimseler dahi mantığa ilgi duymaya
başladılar. islami ilimlerin ilgi görmesi elbette çok olumlu bir gelişme olsa da, ilim talebinin makbul bir usül
üzere olmamasının, hiç ilim okumamış olmaktan daha zararlı olduğunu da hatırlatmış olalım. mantık ilmi
özelinde konuşacak olursak, bu ilmin bir hoca olmaksızın kitaplar üzerinden tahsil edilmeye çalışılması,
kişinin sadece mantık ilmine dair ıstılahları öğrenmesiyle sonuçlanacaktır. bu ilmin bir meleke edinilip
hedefine uygun şekilde kullanılması için bir hoca gözetiminde uzun bir mesai gerekir. nitekim üst seviye
kitaplara geçildikçe derslerin içeriği metne bağımlı olmaktan çıkarak hoca ile yapılan uzun fikir teatilerine
dönmektedir. teşbih yapılacak olursa, mantık eğitimi tıp fakültesinin ilk ve ikinci yarısı gibi teorik – pratik
şeklinde düşünülebilir. teorik eğitim stajlar için önemli olsa da ameliyathanede veya acilde bulunmadan
hekimlik melekesi kazanılamaz.

bu yazıda, mantık ilmini kısaca tanıtmak ve rumeli kazaskeri muhammed fevzi bin ahmed el-edirnevî'nin
“seyfu'l-gullab” isimli eserinde rastladığım, isagoci kelimesinin hikayesine değinmek istiyorum. esasında
yazıya sadece bu kısmı yazma niyetiyle başlamıştım ama netice tahmin ettiğimden daha kısa olunca hazır
elim değmişken arkadaşlarımızın sıkça sorduğu mantık ilminin mahiyetine dair de en azından kafalarda
bir fikir oluşturacak kadar bir şeyler yazmak istedim.

isagocinin serüveni

mantık ilmi, genellikle “zihni hatalı fikirlerden korumaya yarayan alet” olarak tanımlanır/tarif edilir. yunan
filozof porfiryus tarafından, aristo'nun kaleme aldığı “kategoriler” isimli esere bir giriş mahiyetinde yazılan
metin oldukça ciddi şöhet kazanmış ve hicri 2. yüzyılda ibnü'l-mukaffa tarafından arapça'ya tercüme

edilmiştir. bu dönemden sonra mantık ilmine gösterilen ilgi giderek artmıştır. öyle ki, “isagoci” bir eser ismi olmaktan ziyade artık bir mefhumu ifade eder bir hal almış, birçok müellif tarafından isagoci metninin usulünü takip eden farklı metinler kaleme alınmıştır. hicri 7. yüzyıl civarlarında, fahreddin râzî’nin talebesi olan esirüddin el-ebherî tarafından kaleme alınan isagoci metni, bu girişimlerin belki de en kavî olanıdır. nitekim bu eser yüzyıllar boyu medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, üzerine sayısız şerh ve haşiye kaleme alınmıştır.

isagoci’nin vech-i tesmiyesi

seyfu’l-gullab müellifine göre îsâgôcî kelimesi, esasında külliyyât-ı hams için vaz’ edilmiş, 3 kelimenin birleşiminden oluşan yunanca bir özel isimdir.

bu kelimelerden ilki olan îs, türkçe “sen” demektir. ikincisi olan “âgû”, türkçe “ben” demektir. üçüncü kısmı olan “êcî” ise, türkçe “orada, mevcut” gibi mânalara gelmektedir. isagoci kelimesine toplu bir mana verilecek olursa “sen ve ben, bu mekanda beraberiz” gibi bir mâna verilebilir. (أنا - أنت - ثمة) kelimesi, uzak mekanlar için kullanılan, kur’an-ı kerîm’de de geçen bir kelimedir. (insan/20, tekvîr/21)

yunan ve arap mantıkçılar, bu kelimeyi nakletmiş ve tasavvurat bahsinin mebâdîsi olan külliyyât-ı hams için bir alem isim olarak kullanmaya başlamışlardır.

külliyyât-ı hams için neden bu ismin kullanıldığı noktasında müellifler ihtilaf etmiştir. fahreddin râzî’den gelen nakle göre, eski zamanlarda yunan filozoflardan birisi, külliyyât-ı hamsa dair bir yazmayı isagoci isminde bir şahsa emanet etti. bu zat, elindeki kitabı okuyor ancak içerdiği manaları elde etmeye güç yetiremiyordu. bir süre sonra kendisine kitabı emanet eden filozof geri döndü ve isagoci ile kitabı müzakere etmeye başladılar. îsagocî, kitabı okudukça filozof onu düzeltiyor, “ey isagoci, o meselenin doğrusu öyle değil böyledir” diyerek sıkça onun ismini zikrediyordu.

muhammed bin mübarekşah’ın, hocası kutbuddin râzî’den naklettiği bir başka rivayete göre isagoci, külliyyât-ı hams’ı öklidin geometri ile ilgili eserinden istihrac ederek tedvin eden filozofun adıdır.

kimin naklettiği bilinmeyen ancak meşhur olan bir diğer vecih ise, isagoci kelimesi, 5 yaprağı olan gül için kullanılan bir isimdir. külliyyât-ı hams’ı (5 tümel) temsilen böyle bir isimlendirme meşhur olmuştur.

ne var ki, (أنا - أنت - ثمة) yunanca “giriş” demektir. porfiryus muhtemelen bu ismi, yazdığı eserin “kategoriler”e giriş mahiyeti taşıması sebebiyle seçmiştir. ismin gerçek anlamı bu olsa da, kitaplarımıza giren diğer rivayetleri de aktarmak istedim.

mantık ilminin meseleleri

mantık, en temelde iki üst başlıktan müteşekkildir: tasavvurat ve tasdikât bahisleri. esasında bu taksimin gayesi açıktır. daha önce bahsedildiği üzere, mantık ilminin başlıca hedefi zihni hatalı fikirlerden

korumaktır. fikirlerin ise 2 cüzü vardır. bunlardan ilki, kendisi hakkında hükme varılacak eşya hakkında bir kanıya sahip olmayı ifade eden “tasavvur”, ikincisi ise kendileri hakkında tasavvura sahip olduğumuz mefhumlar üzerine bir hüküm bina etmeyi ifade eden “tasdik”tir. herhangi bir meseleyle ilgili düşünen bir kişinin, tasavvurda yahut tasdikte hata etmesi demek fikrinin hata içermesi demektir.

taksimın devamında tasavvurat ve tasdikât bahisleri de kendi içinde mebadî ve makasîd olarak ikiye ayrılır. tasavvurat bahsinin mebadîsi yani başı, külliyât-ı hams; makasîdı yani tasavvurun nihai hedefi ise kavli-î şârih’tir. tasdikât kısmına gelindiğinde mebadî kısmını kaziyeler ve hükümleri, makasîd kısmını ise mantık ilminin nihai gayesi olarak görülebilecek kıyas oluşturur.

külliyat-ı hams

tasavvurat bahsinin mebadîsi olan külliyât-ı hams, bir şeyin zâtî ve arazî sıfatlarını bilmeyi sağlar. zâtî sıfatlar, bir şeyin o şey olması için zorunlu olan sıfatlardır. nitekim bir şeyi tasavvur ederken zâtî sıfatlarının yokluğu tasavvur edilemez, eğer edilebiliyorsa o şey artık o şey değildir. arazî sıfatlar ise doğrudan mahiyete dahil olmayan, ancak mahiyetle ilintili sıfatlardır. örnekler aşağıda gelecektir inşaallah.

zâtî sıfatlar cins, nev’ ve fasıl olmak üzere üç başlıkta incelenir:

cins: cins, mahiyetlerinin bir cüzünü paylaşan şeylerin ortak olan kısımlarını ifade eden üst bir başlık olarak düşünülebilir. misalen, insanı “hayvan-ı nâtık” olarak tarif ettiğimizde, ata itibar ile insanın cinsi “hayvan”, taşa itibarla insanın cinsi “cisim”dir. ilki cins-i karîb (yakın cins) olarak adlandırılırken ikincisi cins-i baîd (uzak cins) olarak adlandırılır.

fasıl: fasıl ise bir cinsin nevilerini birbirinden ayıran ve yine eşyanın hakikatına dahil olan kısımdır. misalen, hayvan cinsinin bir nevîsi olan insanın faslı “nâtık”tır. çünkü nâtık olmak (nâtık, bir tarife göre “külliyyâtı idrak edebilen”, bir diğer tarife göre “konuşabilen” varlıklar için kullanılan bir ıstılahtır) insana hastır ve onu diğer hayvanlardan ayırır. insan için, hayvan cinsinin nevîleri ile değil de daha üst bir cinsin – cins-i baîd – (cisim veya mahluk olmaklık gibi) nevîlerine nispetle bir fasıl aradığımızda vardığımız sonuç ise fasl-ı baîd olarak adlandırılır.

nev’: nev’ ise cins ve faslın birleşiminden meydana gelen, eşyanın mahiyetinin kendisidir. misalen insan ve at, hayvan cinsinin altındaki nevîlerdir. insan “natıklık” sıfatını, at ise (örneğin) “kişnemek” fasılları ile hayvan cinsinin altındaki diğer şeylerden ayrılmış ve bir nev’ olmuştur. esasında nev’, cins ve fasıldan mürekkep bir “hadd-i tâm”dır.

ârazî sıfatlar ise araz-ı âm ve araz-ı hâssa olarak ikiye ayrılır:

araz-ı âm: birden fazla nev’de mevcut olan arazlar için kullanılır. misalen “nefes alma” sıfatı hem insan nevinde hem de at nevinde mevcut olan bir arazdır.

muvaazzafûn

araz-ı hâssa: sadece tek bir nev'e has olan arazları ifade eder.

not: bu ikili taksime ek olarak araz-ı lâzım ve araz-ı mufârık olarak bir diğer taksim de mevcuttur. detaylarına burada girmiyorum.

yukarıda bahsedilen 5 başlık, “külliyyât-ı hams” olarak isimlendirilir.

kavli'ş-şârih

kavli'ş-şârih, yani açıklayan/şerh eden söz, bir mefhum hakkında sahih bir tasavvura sahip olmak maksadıyla, külliyyât-ı hams ile inşa edilen önermelerdir. bu önermelerde külliyyât-ı hamstan hangilerinin kullanıldığına göre 4'e ayrılır:

hadd-i tâm: hadd-i tâm, bir şeyin mahiyetini en sahih şekilde ortaya koyan tarif biçimidir. bir şeyin en yakın cinsi ve en yakın faslından müteşekkildir. misalen, insanın hadd-i tâmı “hayvan-ı nâtık”tır.

hadd-i nâkıs: hadd-i nâkıs, uzak cins ve en yakın fasıldan veya sadece en yakın fasıldan oluşan târif biçimidir. misalen insan için “cism-i nâtık” târifi bir hadd-i nâkıs örneğidir. zira cisim (örneğin) ağaca itibarla insanın cinsidir, ikisi de cisim olmaklığı paylaşır. ancak bu târif kâmil değildir, tabiri caizse “efradını câmi, ağyarını mâni” bir tarif olmaktan uzaktır. bu iki tarif, zâtîler ile kurulan tariflerdir.

resm-i tâm: resm-i tâm, bir şeyin cins-i kârîbi ve araz-ı hâssası ile kurulan tariftir. doğrudan eşyanın hakikatine dair tam bir bilgi vermemesi hasebiyle hadd-i tâmdan aşağıda olsa da araz-ı hâssa ile kurulduğundan bir şeyi aynı cinsi paylaşan diğer şeylerden ayırma noktasında yeterlidir.

resm-i nâkıs: resm-i nâkıs, uzak cins ve araz-ı hâssa veya sadece araz-ı hâssa ile kurulan en zayıf tarif biçimidir.

kaziyyeler ve hükümleri

kaziyye, “tasdik veya tekzib edilebilen söz” olarak tarif edilmiştir. bir diğer deyişle, bir söze kaziyye diyebilmek için mevzubahis sözün ihbârî olması yani haber verici olması gerekir. diğer taraftan emir, yasak vb. ifade eden sözler inşaîdir ve kaziyye değildirler. misalen, “yarın okullar tatil” cümlesi ihbâridir, tasdik veya tekzib edilebilir. ancak “yemek ye” cümlesi inşaîdir, doğrulanma/yalanlanma makamında değildir dolayısıyla kaziyye de değildir. kaziyyeler hamliyye-şartıyye, mûcebe-salebe vb. pek çok itibarla taksim edilirler ancak detayına burda girmeyeceğim.

kıyas bahsi

kıyas, iki veya daha fazla kaziyye ile kurulan, elde olan bilgilerin lazımı olan yeni bir bilgiye ulaşmak amacıyla oluşturulan bir terkiptir. misalen, elimizde “bütün tekerlekler yuvarlaktır” ve “bütün yuvarlak cisimler yuvarlanabilir” olarak iki bilgi mevcut olduğunda “öyleyse bütün tekerlekler yuvarlanabilir”

şeklinde üçüncü bir kaziyye elde etmiş ve daha önce bilmediğimiz yeni bir bilgiye ulaşmış oluruz. kıyas da kaziyyeler gibi çok farklı itibarlarla taksim edilmiştir, detaylarına girmeyeceğim.

önemli bir not: bir kıyasın sahih olması için, içindeki bilgilerin doğru olması gerekmez. neticede kıyas şekilleri birer formülden ibarettir, bilinmeyenlerin yerine doğru bilgiler koyulursa kıyasın sonucu bize doğru bilgi verecektir. ancak bilinmeyenlerin yerine yanlış bilgiler konulursa, kıyas doğru şekilde kurulsa bile varılan bilgi yanlıştır. örneğin yukarıda verdiğim örnek, kıyasın 64 şeklinden bir tanesidir ve “her a, b’dir” “her b, c’dir” “öyleyse her a, c’dir” şeklinde formüle edilebilir. eğer ben “bütün taşlar yumuşaktır” ve “yumuşak şeyler bükülebilir” kaziyyelerini kıyasa sokarak “bütün taşlar bükülebilir” şeklinde bir neticeye varırsam bu netice mantıksal açıdan doğrudur çünkü bütün taşların yumuşak ve bütün yumuşakların bükülebildiği durumda bütün taşlar bükülebilmelidir, ancak bilgi değeri açısından yanlıştır çünkü bütün taşlar yumuşak değildir.

bundan bahsetme sebebim, mantık ilmi ile ilgili önemli bir kâideyi vurgulamaktır: mantık ilmi madde ile değil suretle ilgilenir. mantığın bize sunduğu şey, doğru bilgilerle işletildiğinde bizi doğru sonuçlara götüren “algoritmalar”dır.

yukarıda bahsedilen başlıklara ek olarak, insanların iletişim için kelimelere muhtaç olması hasebiyle mantık eserlerine dahil edilen ve lafızların delalet biçimlerini inceleyen lafızlar bahsi ve yine mantık eserlerine dahil edilen, münazara esnasında başvurulanan sanatları inceleyen sınaat-ı hams (5 sanat) bahsi de isagoci içinde işlenen iki başlıktır. ancak bu başlıklar doğrudan mantık ilminin meselesi olmadığından yazıda değinmeyeceğim.

kaynakça

bu yazıyı yazarken, isagoci metni yanında faydalandığım temel kaynak, rumeli kazaskeri muhammed fevzi bin ahmed el-edirnevî’nin (h. 1318 vefat, rahimehullah), mahmûd bin hâfız hasan el-rûmî el-magnîsî (h. 1222 vefat, rahimehullah) tarafından kaleme alınan “mugni’t-tullab” isimli isagoci şerhi üzerine yazdığı “seyfu’l-gullab” isimli şerhtir. ek olarak tdv islam ansiklopedisi’ndeki isagoci ve fahreddin râzî maddelerinden de istifade ettim.